

Földváry Miklós István
 EGY ÚZUS SZÜLETÉSE

A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században
 Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ,
 Bp. 2017. 144 oldal

Földváry Miklós István liturgiátörténész új könyvében (ami már elektronikusan is elérhető a világhálón) az úgynevezett Hartvik-agenda műfaját, keletkezésének körülményeit, kutatástörténetét vizsgálja, továbbá azt, hogyan tanúskodik a kódex a középkori esztergomi liturgia kialakulásáról. A zágrábi székesegyházi könyvtár gyűjteményében őrzött szertartáskönyv (Knjižnica Metropolitana MR 165) a történészek figyelmét elsősorban a benne megőrzött püspöknév (*Chartvirgus*) révén keltette föl. Földváry részletesen ismerteti a kutatási előzményeket, a szerkönyv kodikológiai leírását, betűírását, helyesírását, díszítését, elkülöníti elsődleges és másodlagos *scriptorait*. A kódex használói a szövegek egy részét utólag, a 11. és a 12. század fordulóján, illetve a 12. század elején neumákkal látták el. Ezek – amint ezt Szendrei Janka kutatásai nyomán tudjuk – a magyar notáció kifejlődésének első emlékei. A tízféle, germán hátterű *scriptoriumok* felé mutató kottaírás tanúsága szerint a *Chartvirgus-pontificale* használatának első évtizedeiben egy virágzó, ugyanakkor még meg nem állapodott, különféle német hatásoktól megérintett zenei kultúra volt jelen Zágrábban.

A szerkönyvben egyházkormányzati ordók (például zsinattartás, kiközösítés, a kiközösített visszafogadása), a liturgikus év rendhagyó szertartásai (például a vízkeresztvi vízszentelés és csillagjáték, a húsvéti szent háromnap, a keresztjáró napokhoz tartozó és egyéb körmenetek), valamint exodiasztikus, azaz a betegséggel, halállal, az életből való távozással kapcsolatos rítusok (gyónás, beteglátogatás, utolsó kenet) kaptak helyet. A szertartások közé olykor beszédeket (beszédmintákat) is iktattak, ezeket korábban Madas Edit elemezte.

Földváry előző kismonográfiájában – *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon* (2014) – a szintén Zágrábban őrzött *Benedictionale Strigoniense* mintegy 300 főpapi áldást tartalmazó ciklusának közel háromnegyed részét a kora Árpád-kori, sőt minden valószínűség szerint a Szent István-kori magyarországi latin liturgia és irodalom igen jelentős, hazai szerzőségű emlékeként azonosította. Az Esztergomi benedikcionále kézírata a *Chartvirgus*-kódexéhez hasonló módon a 11. század utolsó negyedében készült. A kódexeiket Germain Morin maredsous-i (Belgium) bencés szerzetes 1926-i tanulmánya, majd Dragutin Kniewald horvát pap és liturgiátörténész az 1930-as és 40-es években kifejtett érvelése szerint a zágrábi püspökség alapítása idején adományozták idősebb magyar egyházi központok a kifejlett liturgikus étellel és az ehhez nélkülözhetetlen könyvkultúrával nem rendelkező új székesegyháznak.

Földváry Miklós a források biztonságával összhangban és erős érvekkel támogatva új következtetéseket fogalmaz meg, érdemben újat mond az eddig Hartvik-agendaként vagy *Agenda pontificalis*ként ismert szerkönyvvel kapcsolatban. Műve vállaltan úttörő jellegű, ennek jegyében nevezi a kódexet kutató elődeitől eltérően *Chartvirgus-pontificalénak*. A pontifikále a liturgikus könyv típusát jelenti. *Chartvirgus* neve a 84. fólió *rectóján*, a húsvéti feltámadási szertartás során elhangzó *Exsultetben*, a húsvéti gyertya megszentelésére szolgáló imádságban szerepel. Az *Exsultet* végén az énekes békeséget kérve az Úr oltalmába ajánlja az egyházat a hivatalt viselő pápával, a püspökkel és a királlyal együtt (*una cum papa nostro illo et antistite nostro chart virgo et gloriosissimo rege nostro illo*). Az ablativusban álló „chart virgo” formában jól érzékelhető a szóköz, ami arra mutat, hogy a szöveget másoló személy nem tulajdonnévként értelmezte, hanem a liturgiában gyakori „virgo” szót vélte fölismerni a kifejezésben. Liturgikus szövegekben az intézmény élén álló személyek nevét – minthogy ez idővel változott – általában nem írták ki. A mai szerkönyvekben az „N” betű (*nomen*) utal a behelyettesítendő személy

nevére. Régebben, így a *Chartvirgus-pontificalé*ban is az „ille” névmás megfelelően ragozott alakja játszott ezt a szerepet, amint ez a pápa és a király esetében látható. Kérdéses, hogy e kettővel ellentétben miért került át a püspök neve a *Chartvirgus-pontificalé*ba. A magyarázatot Földváry szerint a kódex másolati jellege adhatja. Az eredeti példányban szerepelhettek a nevek. A másolásra vonatkozó szerkesztői szándék a nevek kihagyása lehetett, ám a *scriptor* nem azonosította, hogy a „chartvirgo” szó egy név, ezért mechanikusan átmásolta.

Chartvirgus-Hartvik személyéről hosszas vitát folytatott a magyar történetírás. A zágrábi pontifikálén kívül három másik magyar vonatkozású forrás ismeretes, amelyekben hasonló nevű főpap szerepel. (1) Gaufredus Malaterra szicíliai történetíró szerint 1097-ben Könyves Kálmán Arduin győri (?) püspököt (*Arduinum Ioviensem episcopum*) és Tamás ispánt állította Szicíliába küldött követségének élére. Földváry megjegyzi, hogy Malaterra a tulajdonneveket meglehetősen pontatlanul közli, például a magyar királyt *Colomannus* helyett *Alemannus*nak nevezi. (2) Szent István harmadik, Könyves Kálmán idején, legvalószínűbben 1100 körül készített legendáját Hartvik püspök írta. (3) A harmadik, kétséges hitelű forrás Schmitth Miklós jezsuita szerzetes, történetíró *Archiepiscopi Strigonienses* című, 1752-ben megjelent műve, amely egy 1103. évi esemény kapcsán érintőlegesen említi Arduin győri püspököt. A ma általánosan elfogadott elmélet szerint ezek az adatok ugyanarra a személyre vonatkoznak, Hartvik / Arduin győri püspökre, aki hivatalát az 1100 körüli években látta el. Tóth Zoltán és Csóka J. Lajos pannonhalmi bencés pap alternatív feltevését, tudniillik hogy Hartvik püspök német származású volt, hersfeldi apátból lett magdeburgi érsekké, majd 1090 körül Magyarországra jött, Deér József cáfolta meg, aki kimutatta, hogy a Német Birodalomban tevékeny Hartvik már 1090-ben elhunyt. Földváry művéből a vitának ez a fejezete kimaradt, igaz, Varjú Elemér korábbi nézetét ismerteti, amely szerint a legendaszerző *Cartvicus* a hasonnevű magdeburgi, meißeni vagy regensburgi püspökkel lehet azonos. Földváry némi malíciával utal a magyar medievisták azon törekvésére, hogy a rendelkezésükre álló töredékes adatokból úgy igyekeznek történelmet konstruálni, hogy lehetőleg minél több különböző nevet próbálnak egyazon személynek megfeleltetni (például Rasina, Radla és Sebestyén érsek Győrffy György által föltételezett azonosság). Mindazonáltal Földváry – Pauler Gyula nyomdokain haladva – kérdőjelesen elfogadja *Arduinus* győri püspök (1197–1102/1103) és a legendaszerző *Cartvicus* püspök azonosságát, de elutasítja a pontifikáléban megörökített *Chartvirgus* püspöknek való megfeleltetést.

A főpap nevének feloldása összefügg a korábbi irodalomban felbukkant Győr-hipotézis cáfolatával, amely szerint *Chartvirgus* Hartvik győri püspökkel lenne azonos. A kódex szövegében szereplő Mária- és István-templomtitulusokat először Morin vonatkoztatta Győrrre, ezt később Kniewald is megerősítette. A győri székesegyház Szűz Mária tiszteletére épült, ám Földváry szerint valószínűtlen, sőt, kizárható, hogy egy szertartáskönyv gyakorlati céllal írt, tömör rubrikái (a szerkönyvek vörös tintával írt, eligazító tartalmú szövegei) a közösség széke templomát a patrocíniummal jelölnék meg. Azonkívül a korabeli Győrben nem adatolható sem István-, sem a kódexben szintén szereplő Péter-titulusú templom. Földváry a *Chartvirgus-pontificalé* keletkezési helyét Esztergomban látja, a templomcímeket is megkísérelti összhangba hozni a város topográfiájával. Szerinte a Mária-patrocínium vagy a Szent Adalbertnek szentelt katedrális hajója közepén elhelyezett kiváltságos Mária-oltárra vonatkozik, vagy a Róma városi stációs liturgia emléke lehet. Róma népe a 14. századig ünnepéről ünnepre más bazilikában tartotta a pápai nagymisét, a vonatkozó templomot a misekönyvek a II. vatikáni zsinatig számon tartották. A *Chartvirgus-pontificalé* a húsvétvasárnap, a szentmisét közvetlenül megelőző körmenet stációs templomaként említi Szűz Mária egyházát, márpedig Rómában ezen a napon éppen a *Santa Maria Maggiore*-bazilika a stációs templom. Esztergomban a Várhegy első temploma a Szent István-templom, amely bizonyíthatóan korábban épült a székesegyháznál, és liturgikus szerepe éppen az volt, ami a

*Chartvirgus-pontificale*ban két helyütt is: ide irányultak a katedrálisból kiinduló processziók. Földváry a Péter-templomcímet is a római stációs rendszerrel magyarázza. A kódex legelején, az egyházkormányzati részben leírt zsinattartási ordó érsek által elnökölt tartományi zsinatot föltételez, ez is inkább Esztergomra utal, semmint Győrre.

Visszatérve *Chartvirgus* személyéhez, Földváry fölveti, hogy esetleg egy ismeretlen 11. századi magyar főpap lehetett ez a személy, talán egy esztergomi érsek, akinek hivatalviseléséről más adat nem maradt fenn. Az esztergomi érsekek névsorában például 1060–1070 körül, illetve az 1090-es években találunk hiátust. Ez az elképzelés kissé ingatag (*argumentum ex silentio*), ezt Földváry is érzi, ezért nyolc, 991 és 1115 között aktív külhoni Hartvikot listáz, akik székhelye földrajzilag vagy kulturálisan közel fekszik Magyarországhoz. Ez esetben a név a kompilációs módon szerkesztett pontifikálé valamelyik forrásában szerepelhetett.

Morin a *Chartvirgus-pontificale* rítusait északkelet-francia (normann, flandriai és brabanti) eredetűnek vélte. Kniewald itt is a Morin által kijelölt úton haladt, de a normann gyökereket Morinnál határozottabban képviselte. Őt a középkorban magától értetődő német kulturális ráhatás leértékelésében antifasiszta indítékok is vezethették. A magyar liturgia forrásvidékét Radó Polikárp ugyancsak Észak-Franciaországba helyezte. Földváry itt is részletes cáfolattal él, és kiemeli, hogy a *Chartvirgus-pontificale* rítusainak válogatásában és elrendezésében önálló alkotás, ami tartalmát több, egymástól távol eső, közép-kelet-európai (germán), Magyarországgal nem szomszédos egyház anyagából merítette. Egyetlen valóban franciás rítusa a nagycsütörtöki vezetők visszafogadása.

Földváry fölismerései jelentősrészt abból származnak, hogy helyesen határozta meg a kódex műfaját mint pontifikálét. Ezáltal komoly referenciaanyaghoz jutott. Az „agenda” vagy „agenda pontificalis” elnevezést Kniewald vezette be, mivel a késő középkori-újkori műfaji kategóriákat, így a *pontificalét* a szerkönyvre alkalmazhatatlannak látta. A világszerte folyó pontifikálé-kutatás részleteiről Földváry más munkáiban is olvashatunk. Számunkra az a fontos, hogy a *pontificale* a 10. században a misén és zsolozsmán kívüli egyéb szertartások rendezett gyűjteménye volt, csak az ezredforduló után alakult át fokozatosan a püspök személyes liturgikus könyvévé. A *Chartvirgus-pontificale* anyagát nem a 14. századi, egész Európában elterjedt *Durandus-pontificale* fényében kell értékelni. Tartalma és szerkezete – az *Esztergomi benedictionale* rítusaival együtt kezelve – megfelel a korabeli, enciklopédiaszerű *pontificalék* szerkezetének, tartalmi beosztásának, fejezetsorrendjének. A *Chartvirgus-pontificale* Földváry szerint egy két- vagy többkötetes *pontificale* utolsó kötete. Ennek első kötetéről másolhatták az *Esztergomi benedictionalét*. A *Chartvirgus-pontificale* jelen formáját az 1080-as, 1090-es években másolták, valószínűleg Esztergomban, az akkortájt alapított zágrábi püspökség részére. Földváry kísérletet tesz a többkötetes esztergomi őspontifikálé anyagának rekonstrukciójára, és rövid elemzésben elvégzi a rubrikás hagyomány összevetését más középkori magyar liturgikus forrásokkal. A monográfia utolsó fejezetei e források eredetéről, kapcsolatáról, filológiai és liturgikus megközelítéséről adnak módszertani alapvetést komoly tényanyaggal.

Földváry könyve az eddig Hartvik-agenda néven ismert korai pontifikálé eddigi legalaposabb elemzése, amely a szertartáskönyv kritikai kiadásának előkészítésével párhuzamosan született meg. Fő kutatási eredményei: a *Chartvirgus-pontificale* győri keletkezésének, műfaja kevert voltának és a magyar liturgia észak-francia eredetének megcáfolása. A szerkönyv eredetije a 11. századi esztergomi székesegyház kódexe volt, tartalma beleillik a *pontificalék* fejlődésének európai kontextusába, szöveganyaga és notációja németes, rajnai, észak-italiai, közép-európai kapcsolatokra utal. A *Chartvirgus-pontificale* jelentősége kettős: az első olyan forrás, amelynek anyaga nagyrészt végigkövethető az esztergomi (magyarországi) liturgia 16. századig tartó hagyományozódási folyamatában, másrészt bepillantást enged az esztergomi úzus létrehozásának körülményeibe. Ezt a munkát az államalapítás korának nagy missziós püspöknemzedékéhez köthető szellemi műhely végezte el. A római rítus korabeli

gyakorlatának és változatainak ismeretében, magas műveltséggel, a lényeget tiszteletben tartva, mégis kreatív módon, ízlésesen alkottak meg egy új és nagyra törő hagyományt. A kódex tulajdonképpen liturgikus tartalmának bemutatása a mű következő kötetének témája lesz.

Keglevich Kristóf

VERFASSUNGSGESCHICHTE DES ALTEN REICHES

(Basistexte – Frühe Neuzeit Band 1)

Szerk. Gabriele Haug-Moritz

Steiner, Stuttgart 2014. 283 oldal

A Steiner kiadó 2014-ben egy új sorozatot indított, elsődlegesen abból a célból, hogy a német egyetemek számára olyan bázisszövegeket gyűjtsön össze, amelyek a szerkesztők igényei és meglátása szerint egy-egy témakör tárgyalásakor megkerülhetetlen olvasmányként adhatók a diákok kezébe. A kiadó és a sorozatszerkesztő Barbara Stollberg-Rilinger feladata nem könnyű, nemcsak azért, mert nagyon nehéz olyan szerkesztőt találni, aki ezt a nehéz feladatot megfelelően el tudja végezni, hanem azért is, mert a német szakirodalom az egyik leggazdagabb Európában. Az első kötet óta évről évre újabb és újabb kötetek jelentek meg, sorrendben a következők: *Verfassungsgeschichte des Alten Reiches*. (Basistexte – Frühe Neuzeit Band 1) Szerk. Gabriele Haug-Moritz. 2014.; *Reformation*. (Basistexte – Frühe Neuzeit 2) Szerk. Matthias Pohl. 2015.; *Die europäische Expansion*. (Basistexte – Frühe Neuzeit 3) Szerk. Peter Burschel – Jüterzenka Sünne. 2016., végül *Stadtgeschichte*. (Basistexte – Frühe Neuzeit Band 4) Szerk. André Krischer. 2017. Minden egyes kötet szűk 300 oldalon a szerkesztők által kiválasztott szövegeket és egy erősen megszürt bibliográfiát tartalmaz. A kötet tartalma és a válogatott bibliográfia egyértelművé teszi, hogy tankönyvsorozatról van szó, ami egyike azoknak a sorozatoknak, amelyek a német felsőoktatásban oly kiváló szerzők által, azonban az egyes témakörök iránt érdeklődők számára is nagyon hasznos kézikönyvekként felhasználható köteteket tartalmaznak. (Ehhez hasonlóak voltak például az Oldenbourg Kiadó által jegyzett *Enzyklopädie Deutscher Geschichte* és a *Grundriss der Geschichte* sorozatok.)

Az első kötet témakörének a sorozatszerkesztő az alkotmánytörténetet választotta. A téma Magyarországon a 19. században volt a legintenzívebb kutatási terület, míg az utóbbi évtizedekben az alkotmánytörténeti kérdések már nem a mainstreamhez tartoznak. Ez annak ellenére elmondható, hogy a kora újkor tekintetében Pálffy Géza monográfiája (*A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp. 2016.) visszakanyarodott azokhoz a kérdésekhez, amelyek a Magyar Királyság alkotmányos helyét jelölték ki a Habsburg Monarchián belül. Szijártó István pedig a magyarországi diéták kutatásával a rendi alkotmányosság legfontosabb fórumának feltárását végzi. A 19. században oly jellemző jogi háttérrel rendelkező történészek száma mára igencsak megcsappant, így akár érthető is, hogy a magyar történetírásban az alkotmánytörténet rovására inkább a levéltárakban is gyakran használt közigazgatás-történet vált az egyik fontosabb kutatási területté. Az alkotmánytörténet alkonya nem véletlen, és ugyanez a jelenség a német történetírásban is megjelent, hiszen a nemzetállamok kialakulását éppen ez a diszciplína látta el megfelelő történeti tudattal.

A kötet tanulmányai a tanulmányok kiválogatásának szempontjaira is mutatnak, de a szerkesztő, előszava is ezt erősíti meg. A szerkesztő a válogatást három nagyobb elemre bontotta. Az első szekcióban a német alkotmánytörténet hagyományait felmutató két tanulmányt